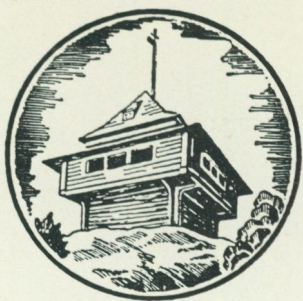

FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1965

Redaktion:

GÖSTA BERG · HANS HANSSON

SAM OWEN JANSSON · MARSHALL LAGERQUIST

Redaktör: Marshall Lagerquist

Omslagets färgbild visar några delar av den stora polykroma servis med släktens Grills vapen, vilken på beställning utfördes i Kina omkring 1740, troligen efter förlagor av Christian Precht. Servisen har 1964 förvärvats till Nordiska museet. Se vidare härom Erik Andréns uppsats i denna årsbok.

The colour picture on the cover shows some of the pieces from the large Chinese porcelain service decorated with the Grill family coat-of-arms which was acquired by the Nordic Museum in 1964. This service was ordered from China in about 1740, and was probably designed by Christian Precht. See also Erik Andréns article in this year book.

Tryckt hos Boktryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1965
Klichéerna från Grohmann & Eichelberg AB, Stockholm

TAMA BJÖRNAR, DANSANDE BJÖRNAR OCH BJÖRNFÖRARE

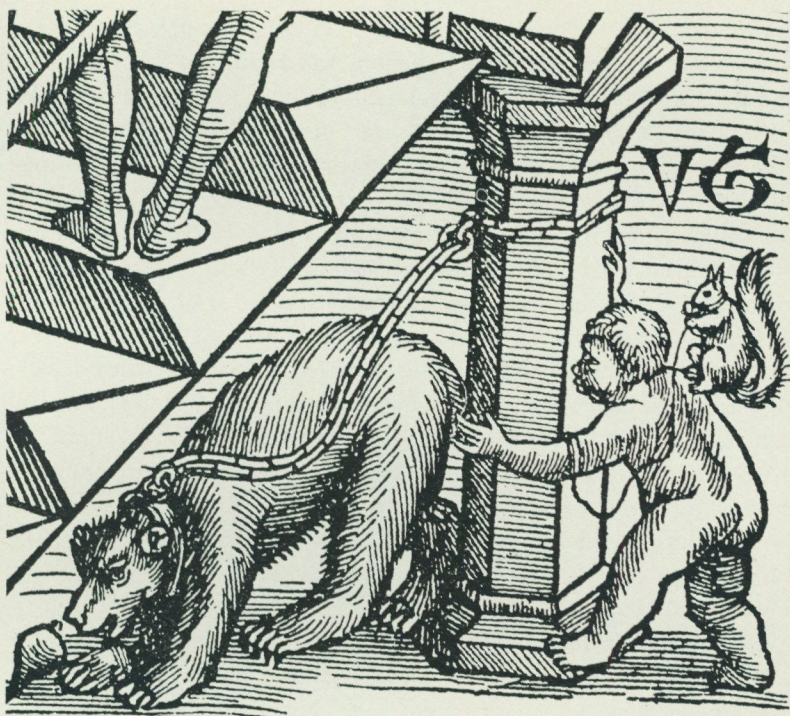
Av Gösta Berg

Om Knut Persson, som under åren 1564—1569 och 1575—1580 var fogde vid Borns hyttegård i Kopparbergs län, berättas, att han hade "en stor hemtam björn som följde honom vart han gick och lopp före honom när han kom till bys", dvs. till gruvstaden Falun. Att på detta sätt hålla en tambjörn i stället för hund har inte varit helt ovanligt vare sig då eller senare. Hälsingeprosten Olof Broman nämner i förbigående, att den karolinske krigaren Otto Vellingk, som 1687—1693 var landshövding över Norrland, hade med sig en sådan på sina tjänsteresor i en bur bak i vagnen och tjudrade honom med en järnlänk i fähusväggen intill gödselstaden. När han en gång kom till Vålsta i Rogsta socken, som var Bromans fädernegård, fick denne se, hur bonden med käppen slog björnen "som stod vid hon att äta — — — sägandes: Nådige Herre, denne är av faners släkte och är inte godtroendes". Härnösandslektorn Fale Burman, som på 1790-talet företog omfattande forskningsresor i Jämtland, har antecknat, att de tama björnarna var "fordom allmänbare". Som exempel nämner han att gamle prosten i Offerdal hade sina björnar — hane och hona — fastlänkade under prevetet, dvs. avträdet. Med gamle prosten avses säkert Olaus Jonæ Genberg (1714—75), som även eljest synes ha intresserat sig för den vilda djurvärlden. Av hans hand finns sålunda en "Berättelse om en järf eller filfras, som blifvit fångad, då han var unge, och sedan andra året uppfödd". För de karolinska krigsfångar i Archangelsk, som enligt gängse tradition iscensatte Lorentz Kristoffer Stobées flykt, varvid den ryske gu-

vernörens tama björn spelade en viktig roll, bör själva miljön i detta hänseende inte ha tett sig alldeles främmande.¹

Ibland kunde det vara fråga om björnungar, som fallet var när kanslipresidenten Bengt Oxenstierna (1623—1702) övernattade med sin lilla björn på en skånsk gästgivaregård. Presidenten vaknade, när en "tomtbise" kom in, en liten gubbe med stort skägg, och började steka fläsk på glöden i kakelugnen. Då björnungen också ville smaka på fläsket, knäppte tomten honom på nosen, så att han "gnall illa", och följande morgon befanns björnen vara "eländigt slagen". Mindre tama var efter allt att döma de två halvårsgamla björnungar som Carl von Linné såg en junidag 1746 på gästgivaregården i Mosås i Närke. "Vi sågo med förundran deras medfödda arghet, och så små de voro, så hade två karlar största möda vid att styra deras raseri; ty de beto, rytte och revo på alla sidor, och kastade ofta med en särdeles vighet och styrka omkull karlar som skulle leda dem". När Carl Tersmeden som ung sjöofficer vistades i Finland, var han med om att fånga två björnungar, av vilka han skänkte den ena till sin vän assessor Gustaf Samuel Ruuth, medan han själv 1742 förde med sig den andra, "min lilla björn, som var tamd och narraktig", hem till Stockholm. Den småländske kronofogden Sven Ingemar Ljung såg vid ett besök i Stockholm 1798 på Ladugårdslandet, alltså det nuvarande Östermalm, hos österrikiske ministern bl. a. "en bunden liten tam björn, som bandhund".²

Så småningom fick väl bruket att hålla björn i stället för hund ett drag av excentricitet, såsom när Byron 1807 skaffade sig en sådan och logerade den i Trinity College i Cambridge, sedan han funnit att statuterna inte förbjöd detta (men väl att ha hund). Björnen, kallad Bruin, motionerades i koppel och Byron uppgav att den skulle "sit for a Fellowship and teach the Fellows manners". Att skänka bort björnungar var inte heller senare något ovanligt och förekom både i mera borgerliga sammanhang och i de högre samhällskretsarna. En tvåårig gosse Fredholm fick t. ex. 1825 en björnunge som gåva, och 1857 mottog Karl XV som present av en kapten Gran två björnungar som förvarades på Drottningholm. Den berömde zoologiprofessorn Sven Nilsson höll i Lund på 1820-talet två björnungar, stora som pudlar. "De stodo

1. Björn kedjad vid pelare nedanför trappan till en rättssal. Utsnitt ur träsnitt av Urs Graf, 1506. Efter Muther.

i en trädgård, hvardera bunden i ett hampstreck, tjockt som ett finger och av 3—4 alnars längd. Stundom löstes de, dock så att de släpade strecket efter sig, för att kunna fasttagas; de roade sig då med att klättra i träden, vilket de alltid med synbart nöje verkställde, och stego ända upp i översta toppen". Ännu på 1920-talet höll Eric von Rosen en tam björnunge på Rockelstad i Sörmland, som dock måste avlivas efter ett olyckstillbud.³

Både när det gällde hållandet av björnar som vakt- och sällskapsdjur och deras användning som ståndsmässiga presenter är de nu skildrade förhållandena att betrakta som utlöpare av en äldre medeltida tradition. Redan Saxo berättar i sitt historieverk *Gesta Danorum*, tillkommet omkring 1200, sägnen om amazonen

Lathgerta, som skyddar sig mot sin efterhängsne uppvaktare Regnerus, dvs. Ragnar Lodbrok, genom att binda en björn och en hund i förhallen utanför sitt rum. Skånelagen stadgar liksom den jylländska lagen straff för den som "uppföder någon björn eller ulv eller andra djur och fåglar, som är av grym natur", om dessa djur dräper en man. Från den europeiska kontinenten har vi åtskilliga bilder som visar, hur man höll björnar fastlänkade utanför portarna, även till offentliga byggnader, bild 1. Att detta förekommit i Sverige visar en räkenskapsnotis från Kalmar slott 1562, där stångjärn utlämnas till en kedja för en björn. Det var inte ovanligt att olyckshändelser inträffade. Särskilt blev naturligtvis detta fallet, när björnarna fick gå fritt på slottsgårdarna, som fallet var i Köpenhamn under Kristian IV:s tid (1577—1648). Där fanns både små och stora björnar "med de fremmeste Ben bundne paa Ryggen" och en vaktare, som hade att bakbinda djuret i en särskild "Spændefælde". Sedan ett barn 1619 blivit bitet av en av björnarna, övergick man emellertid till att länka dem.⁴

En särskild anledning hade man under renässansen att framför allt vid de kungliga slotten hålla björnar. Dessa var nämligen mycket omtyckta som partners i de hetsningar eller djurfäktingar som hörde till tidens mest uppskattade nöjen. En tidig antydning om ett sådant skådespel har vi från Kalmar redan 1509, där tydligen en björn fått kämpa med en oxe. Andra motståndare kunde vara vildsvinsgaltar, hundar och till och med lejon, om man hade tillgång till sådana. Det hela tycks ha tillgått så, att man släppte lös fyra, fem hundar mot den fastkedjade björnen. Ofta rev han sönder en eller två av plågoandarna vid första anloppet, och de övriga drog sig tillbaka. Men nya släpptes fram till dess att björnen förlorade stridshumöret och i sin tur utbyttes mot en ny. Sådana festliga arrangemang var traditionsenligt knutna till kröningsfestligheterna i Uppsala. Både 1561 vid Erik XIV:s kröning, 1607 vid Karl IX:s och 1650 vid drottning Kristinas förekom de och har detaljrikt och fängslande beskrivits av ögonvittnen.⁵

De björnar som användes vid djurhetsningarna var självfallet inte tama, och förvaringen och vården av dem beredde ofta be-

2. *Lek med tam björn på Kungsör. Oljemålning av Ulrika Eleonora 1682. Gripsholm.*

kymmer. Redan vid 1500-talets slut omnämnes särskilda björnvaktare vid det svenska hovet, på 1580- och 1590-talen hette han Bugdan Balatzen Tatter och var säkerligen en tartar som inkommit med någon djursändning. Han hade även hand om de kungliga kamelerna och åsnorna. Sannolikt har en björngård en gång legat vid Björngårdsgatan på Södermalm, men 1652 hör vi talas om "huru den galna bonden, här i staden går — — — nu för 2 dagar sedan haver varit ute i Djurgården och där haver lossat 2 stycken stora björnar, som fast vid kedjor slutna voro, och den ene haver han tagit och fört honom vid handen med sig hit in i staden, utan att björnen haver gjort den ringaste skada utan tvärt emot haver slickat hans sår han haver i huvudet och annorstädes som pojkar och annat pack hava slagit honom. Man haver haft stor möda att få björnen ifrån honom". Vid denna tid synes för övrigt titeln björnvaktare ha blivit ett okvädinsord och orsakade en dag ett slagsmål mellan ett par av drottningens pager; greve Linnarson skällde sålunda i bollhuset friherre Wachtmeister för Bärenhüter, som Johan Ekeblad inberättar för sin fader. En björnvaktare ingick ännu i Karl XII:s hovjägeri-

stat. Under 1600-talets senare del och under 1700-talet var de kungliga björnarna inhysta i norra slakthuset, som då låg nedanför den nuvarande Norrbro. Åtskilliga olyckshändelser i samband med att djuren slet sig lösa rapporteras härifrån; de var också en av huvudstadens sevärdheter. Linné nämner dem 1733 i sina föreläsningar: "En björn som är bunden och fången, fast han härvid varit van i 10 år, går stadigt fram och tillbaka som man ser vid Norra sluss i Stockholm hela dagen på det han må hava motion".⁶ Nicodemus Tessin d. y. hyste planer att på Helgeandsholmen anordna en björngrop av mera storslagna mått, vilken skulle tjäna till huvudstadsbefolkningens förnöjelse. Hade detta projekt kommit till utförande, skulle vi hos oss ha fått ett slags motsvarighet till björngraven i det schweiziska Bern, där man sedan 1513 hyste några exemplar av detta djur. Ännu i våra dagar uppehålls denna tradition, som sammanhänger med en felaktig uppfattning om stadsnamnets härkomst. Att på detta sätt föda ett slags totemdjur förekom i äldre tid också i andra betydande städer, såsom lejon i Lübeck, örnar i Genève etc.⁷

I 1600-talets smak var också allehanda utklädslar av djur, ett slags maskerader alltså, som anordnades både i mera improviserade sammanhang och som led i processioner och karusellupptåg. En resande student har på 1670-talet antecknat att han en gång såg "i konungens hov, då han var på jakt, att han hade låtit kläda ut en björn i gröna kläder och bundit uppå honom en för-silvrad värja, sedan en grön hatt med sammet beklädd samt sköna blomster däri och fjäderbuskar". Var Andreas Bolinus sett detta är inte klart, men i konungens sängkammare på Kungsör i Västmanland, där Karl XI gärna vistades och där han med förkärlek anordnade björnjakter, satt länge ett dörröverstykke, målat av Ulrika Eleonora 1682. Det är nu utställt på Gripsholm och föreställer, hur en kavaljer och några kvinnor och barn leker med en tam björn, som rör sig i upprätt ställning, bild 2. Det kan inte vara fråga om en björnföreläsning av vanligt slag, eftersom stång och kedja inte kommer till användning.⁸

En viss export av björnar från de nordiska länderna hör vi talas om redan under medeltiden. Sålunda kom 1304 en norsk skeppare från Bergen till Hull i England med en levande björn.

3. Olaus Magnus bild av dansande björnar i *Historia om de nordiska folken*, 1555. T. h. musiken, t. v. åskådare som lägger pengar i skålen.

Olaus Magnus skildrar också livfullt, hur det gick till att transportera björnunge till sjöss: "Ett annat lustigt skådespel erbjuder sig, när fångade björnar forslas på ett skepp, i det att de därvid klättrar upp och ned i tacklingen och utför allehanda lekar och upptåg". Till den djursamling som man höll vid det danska hovet skaffades björnar självfallet vanligen från Norge men t. ex. 1593 finns antecknat att man för 5 daler tillhandlat sig en björn av en svensk. Ute i Europa fick man dock sitt behov av brunbjörnar från andra håll, särskilt från Ryssland och andra delar av Östeuropa. Jag ingår här inte närmare på den märkliga trafik av isbjörnar som ägde rum under äldre medeltid, då sådana var mycket populära som furstegåvor och på detta sätt fördes vida omkring i Europa. Sålunda överlämnade den isländske biskop Isleifr under en tysklandsresa 1055 en vitbjörn till kejsar Henrik III, och om liknande händelser finns talrika uppgifter fram till 1200-talets mitt, då Island förlorade sin politiska självständighet. Dessa isbjörnar var inte inhemska utan infångade såsom ungar på Grönland. Det torde ha varit undantag att de bli-

vit tämda och dresserade som så ofta skedde med brunbjörnarna. Sentida motsvarigheter till dessa isbjörnar var de som under 1600-talet hölls i Stockholm och som fick motionera i Norrström utanför det kungliga slottet. En av dem blev 1686 avmålad av Ehrenstrahl och var en gåva av Peter I till Karl XI. Den hade kommit från Novaja Zemlja.⁹

Vid sidan av dessa björnar som hölls som ett slags sällskapsdjur på samma sätt som man gjorde med många andra djurarter, har sådana emellertid uppträtt i ett helt annat sammanhang. Redan Olaus Magnus beskriver och avbildar de dansande björnar, som ryssar och litauer enligt honom älskar att "städse ha i sin närhet", bild 3. Han skildrar också, hur de systematiskt dresserades att lyssna till musik och till och med att avkräva åskådarna kollekt i en skål, som de bar på de främre ramarna. Den svenske prelaten antyder i detta sammanhang, att björnarna förevisades även i främmande länder, där föraren kunde vara okunnig om språket men ändå få sin nödtorftiga bärgning genom sådan penninginsamling. Författaren, som i olika sammanhang visar sig vara bekajad med en ganska tydlig spionskräck, menar emellertid att de följen, som drog omkring med björnarna var alltför stora för att detta kunde förslå. Han tänker sig, att de agerade som ett slags motsvarighet till våra sentida ryska sågfilare och att man begagnade sig av "dessa gyckelkonster för att skaffa sig kännedom om avlägsna folkslag, deras seder och bruk, orter och avstånd, krigsmakt samt furstarnas förhållande till varandra, huruvida de leva i enighet eller oenighet". Han nämner dessutom, att man i Tyskland stiftat stränga lagar för att hindra dessa följen att komma in i landet. Att föra omkring tama björnar tycks trots detta ha varit ganska vanligt där, något som bekräftas av många samtida uppgifter. För att endast nämna några sådana från ett av länderna möter vi spelmän med två björnar i Marburg 1511, polacker med dansande björnar i Rothenburg 1597 och lappar med björnar i Kassel följande år. Vi finner dem också i de nordiska länderna, om också ännu inte i Sverige. I Danmark under Fredrik II:s tid spelade 1572 några polacker för kungen "med två björnar och annat spel", och 1584 utgick från Skanderborg

4. Avgjutning av konfektform från Heide, Ditmarsken i Holstein.
Ej äldre än 1800-talets början. Inköpt 1891. Nordiska museet.

en skrivelse till länsmännen att vidta åtgärder för befordran av kungens fatebur, rådet, hovjägarna, kungens eget folk och gods och dem som har kungens eller räntmästarens pass. Det hade nämligen visat sig, att med hovet vanligen följde "en del björnvaktare (Bærenhytere), tjänstelöst folk och andra som inget besked har, vilka kan understå sig att ta vagnar i kungens följe".¹⁰

På kontinenten och i England känner vi emellertid till de dansande björnarna och björnförarna långt tidigare. Den äldsta bildframställningen torde ingå i ett manuskript från omkring 1150, där man ser en björn på en arena, hållen i lina av en man som bär en stav i handen. Bredvid står en annan man och blåser i lur och runt omkring en skara åskådare. En liknande framställning från 1485—1508 finnes på de bekanta träskärningarna i Abington Hall, Northamptonshire, och motivet blev mot slutet av medeltiden mycket uppskattat i bildkonsten. Men de dansande björnarna uppträder också i skönlitteraturen, t. ex. redan i det bayerska latineposet Ruodlieb från mitten av 1000-talet. Här skildras på ett förtjusande sätt alla konster som dessa tama björnar kunde utföra: servera vid bordet, dansa, brottas och till och med "sjunga", i det att "de fattade sångerskans hand och, själv brummande visan, hoppade omkring henne".¹¹

Vi kan emellertid följa björnförarna och deras tama björnar ännu längre tillbaka i tiden. På det ekumeniska möte, som kejsar Justinianus II sammankallade i Konstantinopel 692, en synod som blivit kallad Quinisexta, fattades bl. a. följande märkliga beslut: den som begagnar sig av spåmän eller teckentydare för att utröna framtiden skall undergå sex års kyrkoplikt. Samma vare fallet med dem som för omkring björnar och liknande djur till skada för de enfaldiga, med dem som övar spådom, ställer horoskop, trollar väder, utdelar amuletter etc. De romerska legaterna deltog enligt sina påvliga instruktioner inte i fastställandet av mötets 102 dekret, av vilka detta var nr 61. Det har därför inte blivit bestämmande för utvecklingen men torde ändå på olika vägar ha övat inflytande. I varje fall är det intressant att se, att kyrkoherde Petrus Erici i sin översättning av Musæus postilla 1606 utlägger texten på söndagen före pingst, "Ther om säger här S. Petrus altså: Warer inbyrdes hwar annans herbergare

5. "Man bör inte leka med vilda djur". Kopparstick från 1800-talets början. Nordiska museet.

uthan alt knor", på följande sätt: "Likwäl warder här ock undantagit, at man icke alla herbergha skal, såsom lata, fåfenga, drinckare och slösare, Biörna- och Apeförare, som fara ifrå thet ena rumet til thet andra, genom onyttigt aperij och kucklerij sökia penningar". Vid ungefär samma tid kunde en annan svensk författare, nämligen diplomaten och historikern Petrus Petrejus, ge besked om nöjeslivet i det dåvarande Ryssland: "Samma Spelmän wandra medh Biörnar och sina spel öfver hela Landet, ifrån den ena Staden til then andra, och förtiena penningar, så at the Muskoviter på theras wäsande sigh storligen förundra, och hafwa mycken fröjd ther aff".¹²

Att detta inte enbart var fallet i Ryssland utan att man kunde få uppleva detsamma i vårt eget land visas av några episoder, som händelsevis blivit räddade åt eftervärlden. Så berättar sägnen om en episod från Henning Walkendorfs säteri Holma i Höörs socken i Skåne. Dit kom en natt 1634 trollen från en närbelägen plats Anaklöf och gjorde upp eld i spisen i bondestugan och började steka fisk. "Af den stekta fiskens lukt rördes matlusten hoos en, på Bakugnen liggande och en Herbergerad Vandringsman tillhörande Biörn at han utdref de ovanliga och otillbörliga Kockar och af theras anrättning gjorde sig till godo. Sedan hördes i långa tider ther effter, om nätterna ett ymkeligt gny omkring gården, och detta Klagomål: Nu törs ingen komma till Holma för den stora Kiättan och ingen till Höör för then stora Biällan (Klockan)." När den hannoveranske diplomaten Hans Kaspar von Bothmer 1683 reste till Stockholm, medförde han presenter i en stor kista, som emellertid folk trodde innehöll vilda djur. De sprungo efter vagnen i förhoppning att "ich würde meinen Behren tanzen lassen". De karolinska krigarna hade ju annars tillfälle att se sådana uppträda på andra håll i världen. Edvard Gyldenstolpe berättar om ett dylikt kvällsnöje, när man slagit läger en afton 1701 eller 1702 i närheten av Bukarest: Det förevisades björndans. En unge snurrade runt och gjorde de lustigaste konster. Men det var ingenting mot en enorm bjässe, minst sex ~~alnar~~ lång och med en glänsande svart päls. Han snurrade med utomordentlig skicklighet runt på ett ben och viftade med det andra i luften under de underligaste krumbukter. Gylden-

6. Tam björn förevisas på en bondgård i Meldal, S. Trøndelag i Norge 1856. Teckning av Fritz von Dardel. Foto i Nordiska museet.

stolpe jämförde honom med ett par balettmästare, som han sett i Paris, och gav honom försteget. Björnarna föranledde sådana rop och skrattsalvor, att det ekade i hela lägret. I februari 1708 kom svenska trupper också till den litauiska staden Smorgonie,

7. Björnförare med dansande björn på Fritz von Dardels lantställe Montebello nära Stockholm 1891. Färglagd teckning av Fritz von Dardel. Foto i Nordiska museet.

om vilken Jöran Nordberg i sin historia skriver: "Hwad sielfwa Staden anbelangar, är han nog bekant derutaf, at alle Biörndantzare, som stryka kring i werlden, hafwa der sin Hög-Schola och egenteliga hemwist. Nu såg man aldeles ingen utaf dem, och mycket få manfolk".¹³

De björnförare som uppträdde i vårt land synes vid denna tid i de flesta fall ha kommit från Polen och Ryssland, sedermera framför allt från Ungern och Balkanländerna. Den omständliga och mödosamma dresseringen försiggick också där. Olika metoder kom till användning för att lära björnen att på anfordran resa sig på bakbenen och lyfta en fot i taget, vilket är den rörelse vari "dansen" består. Knepen var många och gemensamt för dem alla är den erfarenhet som kommer till uttryck i ett svenskt 1600-talsordspråk: "Nödh lærer Biörnen dantza". Vanligen hettade man upp stenhällar, på vilka björnen placerades

8. Björndans. Torgscen från en nordtysk stad. Oljemålning av A. Jernberg (1826—96). Nationalmuseum.

och ideligen tvingades att byta fot, samtidigt som man musicerade och därigenom vande honom att göra detsamma så snart han hörde dessa toner. Den jugoslaviske forskaren T. P. Vukanović har ingående och fängslande skildrat hithörande förhållanden hos zigenarna i hans hemland. Men även andra metoder kom till användning. Om en björn som tagits till fånga i Litauen och förts till det ryska hovet berättar Linné, att man övade honom att gå på två fötter genom att binda ett bräde på ryggen, så att han skulle bli rak. Ville det sig väl kunde färdigheterna vidgas, och Olof Swartz skriver i en liten avhandling 1797 om Hushålls-Nytta af de däggande djuren: "Man lär ej utan förundran kunna se detta djurets läraktighet såsom tämd, att dansa efter takt, stå på slädan, aftaga hatten, slå på trumma i Polen, mangla i England m. m."¹⁴

De dresserade björnarna kunde vara försedda med munkorg, kombinerad med ett halsband, i vilket i så fall ledlinan var fästad, men så synes långt ifrån alltid ha varit fallet. Framför allt längre tillbaka användes i stället en ring, fästad i nosen, av alldeles samma slag som den som man satte på bångstyriga tjurar. Till sin hjälp hade björnföraren dessutom en stav eller käpp. Pehr Osbeck berättar från en resa i Spanien vid mitten av 1700-talet, att oxvaktarna gick med långa stänger i handen, "som polacker då de driva sina björnar igenom landet". Senare var det vanligare med en kort käpp, som då ofta kunde vara gulmålad i ändan och därmed erinrade björnen om den hetta han fått känna på vid träningen. Förevisningen av björnarna var nästan alltid förenad med något slags musik. Zigenarna använde sig härvid av en liten trumma, tamburinen, såsom ses på bild 9. På Olaus Magnus framställning har förevisaren — med två björnar! — en hel liten orkester till förfogande, bestående av trumma och tre blåsinstrument. På 1700-talet nämnes i detta sammanhang även säckpipan, såsom i Bellmans praktfulla skildring i Fredmans epistel nr 33 av tumultet vid Roddartrappan före överfarten till Djurgården: "Släpp fram den där gullsmidda herren med björnarna, som dansa pålska. Si tocken amfojö, Susanna, med en markatta på axeln och en säckpipa i munn. — Trumla, trumslagare! — — Nalle, vill du ha nötter? — Gå inte så nära björnarna! — Stilla! Nymphen sjunger och zephiren följer hannes stämma". Även Adam August Afzelius nämner i sin skildring av distingsmarknaden i Uppsala 1808 "björntämjarens säckpipa".¹⁵

Med sig hade björnföraren nästan alltid något annat djur, vanligen en markatta, även den dresserad t. ex. för att ta upp kollekten. I sin dikt Björndansen (1779) berättar Leopold hur "två systrar utav apesläkte" piruetterar på huvudet på björnen, och det är ingen anledning att tro att denna episod inte är verklighetstroget. Populärt som följedjur synes även piggsvinet ha varit, och ibland kunde björnen eller björnarna utökas till ett helt menageri, sådana de efter 1700-talets mitt började att uppträda i de svenska provinsstäderna.¹⁶

Professor Vukanović lämnar värdefulla uppgifter om hur de jugoslaviska björnförarna, tydligen praktiskt taget alltid zigenare,

9. Dansande björn i byn Loznica vid Drina, Jugoslavien.
Foto Marianne Kock 1963.

skaffade sig sina djur från särskilda björnjägare, hur djuren omhänderhades under vintertiden, då man regelbundet drog sig tillbaka till hemtrakten, och hur utfodring och logering var ordnade under de långa vandringarna, som sträckte sig över hela Europa. Innan man gav sig i väg kom man överens om en viss fördelning av verksamhetsområdena, så att man inte skulle gå i vägen för varandra.

Endast glimtvis erfar vi i svenska källor mera detaljerade uppgifter om dessa vandringsmän och deras följeslagare, som ändå måste ha gjort djupt intryck på den bofasta befolkningen. Med sin märkliga skärpa i iakttagelsen har Bellman i en annan av sina epistlar, nr 77, låtit honom komma med vid skildringen av det holländska snausskeppet Jungfru Maria: "Nalle på däckets i kedjan han står, Månan i länkarna ljust fördelar, Och uti skuggan av seglet, gutår, Sitter birfilarn och spelar."

Många ännu levande personer kan vittna om hur björnförarna drog fram efter de stora vägarna och framför allt, hur de hörde till de regelbundna förlustelserna på marknaderna. Från Sanna marknad i Närke berättas, hur förevisaren efter uppvisningen trakterade björnen med en flaska öl, som denne halsade med smak. Och från Ulricehamnstrakten har Bo Skårman från åren strax före första världskriget minne av "den ryske sågfilaren, som i nosring förde en björn, vilken dansade, dvs. med sorgsen blick lunkade runt". Vid denna tid var emellertid björnförevisning redan på upphällningen i vårt land; sannolikt slutade den just med krigsutbrottet. Den 30 december 1916 utkom dessutom en kunglig förordning angående förbud mot förevisning av djur i s. k. menageri. Redan tidigare hade polisen kunnat ingripa, om den allmänna säkerheten ansågs påfordra det, med användande av ordningsstadgan för rikets städer 1868. Man får ett allmänt intryck av att detta slag av folknöje tynade bort så småningom och blev allt påvrare. "Det var ömkansvärda små föreställningar", skriver Gunnar Jungmarker, "som man åsåg med dåligt samvete, och man gav sin slant mest i hopp att björnen skulle få det litet fetare i kosthåller".¹⁷

På flera andra håll i Europa upphörde björnförarnas verksamhet ungefär vid samma tidpunkt. Sacheverell Sitwell, den framstående engelske författaren och konsthistorikern, berättar hur han en afton 1911 eller 1912 utanför skolbiblioteket i Eton i skymningen fick se två män, tre unga flickor och en dansande björn, som han menar kan ha varit den sista eller en av de sista av detta slag i England. Episoden var en av de impulser, som hos Sitwell grundlade hans intresse för zigenarna. "Björnens hasande, halvt mänskliga gående på bakbenen — så utomordentligt musikaliskt återgivet i några få takter av Stravinskij i masscenen i Petrusjka — lämnade ett varaktigt och outplånligt minnesintryck".¹⁸ Men ännu i augusti 1960 såg min maka på Rue de Magdebourg i Paris en liten apa, iklädd kolt och hög hatt, komma ut från ett kafé, ledd av en zigenare med en tamburin på magen. Efter honom kom gumman med björnen, försedd med munkorg och lina och påmakad med en kort käpp. Och i Balkanländerna är det i dag inget ovanligt att få se björnupp-

träädanden, något som många svenska turister erfarit, bild 9. De ge en viss, om också avbleknad föreställning om hur det gick till även hos oss, när björnförarna drog genom landet och gav färg och liv åt marknader och folksamlingar.

Noter

¹ Jacob Ingelssons berättelse om Stora Kopparberget år 1716, utg. av H. Lagergren 1916, s. 29; Broman, *Glysisvallur* 3, utg. 1912—54, s. 736 f. (Broman var född 1676); Fale Burmans anteckningar om Jämtland, utg. 1930, s. 9; Genbergs berättelse om järven i Vetenskapsakad. handl. 34, 1773; B. A. Ennes, *Biografiska minnen av Carl XII:s krigare* 2, 1819, s. 449 ff.

² Bengt Hildebrand, *Kungl. svenska vetenskapsakad. historia*, 1939, s. 203, efter Andreas Browallius dagbok; Linné, *Wästgöta Resa*, 1747, s. 13; Carl Tersmedens memoarer 3, utg. 1916, s. 132 o. 154; L. Ljungberg, *Ur djupa källarvalven*, 1900, s. 71.

³ G. M. Trevelyan, *Trinity College. A Historical Sketch*, 1946, s. 90 o. 116; om John Fredholms björnunge S:t Eriks årsbok 1960, s. 103 f och om Karl XV:s present, se teckningar av Fritz von Dardel 1847 och 1848, av vilka en reproducerad i Hentzel-Sahlberg, *Vår underbara historia*, 1938, s. 74 f; S. Nilsson, *Skandinavisk fauna* 1², 1847, s. 200.

⁴ Allmänt jfr A. Kampmann, *Ueber Thierliebhabeerei im Mittelalter* (*Historisches Jahrbuch* 5, 1884); Saxo IX:4; Skånelagen (ed. Schlyter) I:102; Den Jyske Lov, utg. av P. Skautrup, 1941, 2:35; bild 1 efter R. Muther, *Die deutsche Bücherillustration der Gothik und Frührenaissance* 2, 1884, s. 216; M. Olsson, *Kalmar slots historia* 2, 1961, s. 300; H. C. Bering Liisberg, *Kunst-kammeret*, 1897, s. 147.

⁵ M. Olsson, *Kalmar slots historia* 1, 1944, s. 305; G. Berg, Lejon, kameleler, apor och andra exotiska djur i det gamla Stockholm (*Svenska kulturbilder* N.F. 5) och där anf. litt.; dessutom A. Hahr i *Uppl. forn.m.fören. tidskr.* 44, 1930—32, s. 83.

⁶ Johan Ekeblads brev 1, 1911, s. 143 o. 245; S. Grauers i Karol. förb. årsbok 1964, s. 123; Karl XI:s almanacksanteckningar, utg. 1918, s. 135; Broman, *Glysisvallur* 1, s. 469; Caroli Linnæi *Diæta naturalis*, utg. 1958, s. 56.

⁷ Om Tessins planer R. Josephson, *Tessin* 2, 1931, s. 114; A. Hess, *Vom Bärengraben der Stadt Bern* (*Zoologischer Beobachter* 59, 1918); jfr även Ove Juels *Dagbog* (*Dansk Hist. Tidskr.* 3 R. 3, 1862—64, s. 441 f) och J. J. Björnståhl, *Resa* 2, 1780, s. 112.

⁸ A. Bolinus, *En dagbok från 1600-talet*, utg. 1913, s. 54; Arvid Hamrin, *Kungsörs kungsgård* (*Västmanl. forn.m.fören. tidskr.* 23, 1935); B. von Malmberg, *Gripsholm*, 1956, s. 71.

⁹ A. Bugge, *Studier over de norske byers selvstyre*, 1899, s. 166, Olaus Magnus 18:33; R. Mejborg, *Christian den Femtes Hof*, 1882, s. 150; Bering Liisberg, *Kunst-kammeret*, 1897, s. 149; J. Bernström i *Kulturhistoriskt lexikon*, under Isbjörn; S. Grieg, *Kulturhistoriske notater om isbjørner* (i *Naturen* 1942, omtryckt i *Kulturhistoriske streiftog*, 1950); jfr nu äv. S. Wikander, *Från*

indisk djurfabel till isländsk saga (Vet.soc. i Lund årsbok 1964); G. Berg, Lejon, kameler, apor etc., s. 326.

¹⁰ Olaus Magnus XVIII:32; G. Landau, Die Geschichte der Jagd und der Falknerei in beiden Hessen, 1849, s. 213; Mejborg, Christian den Femtes Hof, 1882, s. 164; Kancelliets Brevbøger 1584—1588, 1906, s. 86.

¹¹ Bilden från omkr. 1150 återgiven i Hartley-Elliot, Life and work of the people of England. The eleventh, twelfth and thirteenth centuries, 1931, pl. 14; många upplysningar men med otillfredsställande bildmaterial J. Strutt, The sports and pastimes of the people of England, 1838; H. W. C. Davis, Mediaeval England, 1928, s. 331; Ruodlieb här enligt Kaufmann i Historisches Jahrbuch 5, s. 414.

¹² C. J. von Hefele, Conciliengeschichte 3^a, 1877, s. 328 o. 338; S. Musæus, Postilla, övers. 1—6, 1606—08, s. 70; P. Petrejus, Regni Muschovitici sciographia 5, 1615, s. 12.

¹³ Sockenbeskrivningar från Frosta härad, utg. 1920, s. 82; H. Wieslander i S:t Eriks årsbok 1964, s. 62; A. Lewenhaupt, Karolinen Edward Gyldenstolpe, 1941, s. 130 f; J. A. Nordberg, Konung Carl den XII:tes historia 1, 1740, s. 846.

¹⁴ C. L. Grubb, Penu proverbiale, 1665; Vukanović, Gypsy Bear-leaders in the Balkan Peninsula (Journal of the Gypsy Lore Society 38, 1959); Linnaei Dieta naturalis 1733, s. 67; Olof Swartz avhandling är ett tal i Vetenskapsakademien, tryckt 1798.

¹⁵ Osbeck, Dagbok 1750—52, 1757, s. 40; Afzelius, Minnen utg. 1901, s. 47; jfr M. Rehnberg, Säckpipan i Sverige, 1943, s. 52.

¹⁶ O. Holmberg, Den unge Leopold, 1953, s. 141 ff; Swartz, anf. arb., s. 22; om björnar ingående i menagerier, tidiga exempel från Lidköping 1763 hos N. Erdmann, Vid hovet och adelsgodsen, 1926, s. 46 och från Söderhamn 1768—69 hos A. Jensen, Söderhamns historia 1, 1919, s. 161.

¹⁷ J. Ekelund, Sannamarknaden (Från bergslag och bondebygd 1963, s. 121); B. Skårman i G.H.T. 24.VII.1965; G. Jungmarker i Det glada Sverige 3, 1948, s. 2010.

¹⁸ S. Sitwell i Journal of the Gypsy Lore Society 39, 1960, s. 250 f; ett flertal goda uppgifter om björnuppträdanden i Jugoslavien och bilder av sådana har jag fått av teckningslärare Olle Martinsson, Stockholm.

Zusammenfassung.

Zahme Bären, tanzende Bären und Bärenführer.

Bei Krönungsfestlichkeiten waren Bärenhetzen während des sechzehnten und siebzehnten Jahrhunderts in Schweden ein sehr beliebter Einschlag. Zum Personal des königlichen Schlosses gehörte seiner Zeit ein Bärenwärter. In der älteren Literatur findet man auch nicht wenig Belege dafür, dass junge, zahme Bären, in Schweden ebenso wie auf dem Kontinent, als Wacht- und Haustiere gehalten wurden (Bild 1—2). Dressierte Bären, die anlässlich von Festen bei Hofe und auf Jahrmärkten zur Schau gestellt wurden, sind bereits im späten klassischen Altertum erwähnt worden. Bis in unser Jahrhundert hinein sind Bärenführer mit ihren "tanzenden" Bären durch Europa gezogen, nach England im Westen und Skandinavien im Norden (Bild 5—9).